

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ І НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ (ЗМІСТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Проведено порівняльно-правовий аналіз поняття та змісту принципу правової визначеності, досліджено особливості й сфера його використання у практиці Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України.

Ключові слова: принцип права, верховенство права, правова визначеність, законні очікування, Європейський суд з прав людини, Конституційний Суд України.

Принцип правової визначеності є важливою складовою принципу верховенства права. У широкому розумінні принцип правової визначеності являє собою сукупність вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення стабільного правового положення людини шляхом вдосконалення процесів правотворчості та правозастосування. Принцип правової визначеності є різновидом загальних принципів права. Він знаходить своє відображення у джерелах права ЄС і застосовується у практиці Європейського суду, є спільним для правопорядків держав – членів ЄС і набуває поширення у праві України. Порівняльний аналіз змісту принципу правової визначеності в європейському і національному праві сприятиме кращому розумінню його сутності й призначення у правовому регулюванні, а з'ясування вимог, які випливають з цього принципу, – пошуку більш ефективних способів адаптації законодавства України до принципів права Євросоюзу.

Слід зазначити, що поняття принципу правової визначеності переважно сформульоване юридичною наукою і судовою практикою. Дослідженню окремих аспектів цього принципу присвячено роботи Ф. Гаєка, С. Головатого, С. Кашкіна, В. Кернза, М. Козюбри, М. Марченко, Ю. Матвєєвої, С. Погребняка, А. Приймака, П. Рабіновича, М. Савчина, О. Стрельцової,

А. Татама, Л. Фуллера, Т. Хартлі, А. Хворостянкіної, С. Шевчука та ін. Тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній юридичній науці значною мірою збігається з уявленнями про його зміст зарубіжних правознавців. Найчастіше правова визначеність розглядається як елемент верховенства права і розкривається через такі концепції, як непорушність і нескасовуваність набутих законних прав (vested rights); незворотність закону й неможливість застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування (non-retroactivity); законні очікування (legitimate expectations) – право особи у своїх діях розраховувати на сталість існуючого законодавства [3, с. 127–135; 4, с. 153; 8, с. 139; 13, с. 53; 24, с. 41].

Точка зору щодо правової визначеності як складової верховенства права була запропонована Ф. Гайєком: верховенство права передбачає, що органи державної влади повинні бути обмежені у своїх діях заздалегідь встановленими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю примусові заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи іншій ситуації. Беручи це до уваги, індивід може впевнено планувати свої дії [21, с. 90]. Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська Комісія) у Доповіді щодо верховенства права зазначила, що однією з складових верховенства права є правова визначеність; вона вимагає, щоб правові норми були чіткими й точними, спрямованими на те, щоб забезпечити постійну прогнозованість ситуацій правовідносин, що виникають (пункти 41, 46 Доповіді) [7].

Проаналізуємо деякі підходи до розкриття змісту принципу правової визначеності в європейській і національній правовій доктрині.

В. Кернз розуміє принцип правової визначеності як зобов'язання державних владних органів забезпечити легкість з'ясування права тими, до кого воно застосовується, і набуття останніми можливості у разі необхідності скористатися правом, так само як і способом, за допомогою якого воно буде підлягати застосуванню і тлумаченню. Інший аспект поняття принципу правової визначеності має вигляд принципів, згідно з якими закон не має

зворотної сили та не діє перехідне право. Перший принцип є спільним фактично для всіх держав – членів. Як ухвалив СЄС у рішенні у справі *Raske*, його основна мета полягає в забезпеченні того, що жодна з норм, які приймають державні органи влади, не може бути застосованою до не поінформованих про неї. Однак у тому самому рішенні стверджується, що застосування зворотної сили норми допускається у виняткових випадках, а саме: якщо цього вимагають цілі, яких вона має досягти, і забезпечує повагу до законних очікувань тих, на кого вона впливає. Принцип законних очікувань є наслідком принципу правової визначеності. Він спрямований на те, щоб у випадках, коли фізична особа переконана, що досягне певного результату, якщо буде діяти відповідно до норм правової системи, забезпечити захист цих очікувань. Однак принцип законних очікувань підлягає певним обмеженням. Перше з них – критерій доцільності. Право Співтовариства захищає законні очікування лише розсудливих і обачних осіб. По-друге, на цей принцип можна посилатися лише у випадку, коли очікування мають законний характер [2, с. 104–110; 22, с. 158–161].

А. Татам, крім відсутності зворотної сили закону й неможливості застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування, до складових принципу правової визначеності відносить: непорушність та нескасовуваність набутих законних прав; право особи на використання зрозумілої мови в судовому процесі та правило позовної давності, згідно з яким не можна визнати документ незаконним, вимагати покарання або виконання зобов'язань після того, як збігли відведені для цього строки [19, с. 94]. Л. Тремблей правову визначеність характеризує трьома установчими принципами «процедурного природного права»: 1) «закон – спрямований у майбутнє»; 2) «закон – зрозумілий»; 3) «закон – загальний» [28, с. 150]. На думку В. Брюггера, принцип правової визначеності виявляється в наступному: а) чіткість визначення правових норм; б) чіткість у підпорядкуванні праву; в) стабільність правових норм; г) чітка інституційна відповідальність органів влади. [27, с. 322-323]. Отже, правова визначеність передбачає стабільність і цілісний

характер законодавства, здійснення адміністративної та судової практики на основі закону відповідно до принципу верховенства права, а також прозорість і демократизм при прийнятті владних рішень.

В. Муравйов пов'язує принцип правової визначеності з передбачуваністю застосування права в конкретній ситуації. До його змісту він включає такі положення: нечинність акта, який не був належним чином опублікований; відсутність зворотної сили акта, що означає неможливість застосування акта до ситуацій, які виникли до набрання ним чинності; виправдані очікування, що передбачає можливість внесення змін до правових актів після попереднього оповіщення тих, кому нові правила адресовані; ясність і зрозумілість права для тих, кого воно стосується; право давності, відповідно до якого не можна вимагати визнання правового акта незаконним або вимагати виконання якихось зобов'язань, коли минуло багато часу після набрання ними чинності [11, с. 60]. Р. Петров поділяє принцип правової визначеності на два субпринципи: 1) неможливість зворотної дії законодавства, окрім випадків, коли законодавчі цілі не можуть бути досягнуті іншим чином, за умови, що дотримано принципу захисту легітимних очікувань; 2) захист легітимних очікувань – заходи ЄС не повинні порушувати легітимних очікувань тих, кого вони стосуються. Очікування визнається легітимним, якщо воно є розумним, тобто відповідає реальним сподіванням «обережної людини» [12, с. 42-43].

Європейський принцип правової визначеності походить від німецького принципу *Rechtssicherheit* (дослівно – правова безпека), метою якого є забезпечення чіткості змісту законодавства та який переважно застосовується у справах щодо ретроактивної дії законодавства; принцип захисту законних очікувань походить від німецького *Vertrauensschutz* (дослівно – захист довіри), метою якого є забезпечення того, щоб кожен, хто має довіру до легальності рішень і дій публічної адміністрації, підлягав захисту [29, с. 340-341]. Принцип *Vertrauensschutz* німецького адміністративного права запозичений з німецького приватно-правового принципу юридичного захисту добросовісних дій (*bona fide acts*), закріпленому в цивільному законодавстві. Західні дослідники

застерігають від змішування концептів приватного та публічного права, вважаючи концепт захисту законних очікувань особливою сутністю, яку слід розглядати винятково в контексті діянь (рішень) публічної адміністрації [26, с. 585].

В установчих договорах Європейського Союзу принцип правової визначеності не закріплюється, проте Судом ЄС він визнається одним із загальних принципів європейського права. У справі *Salumi* Суд ЄС наголосив, що дія (наслідки) права Співтовариства повинна бути чіткою і передбачуваною для тих, на кого воно поширюється. Далі Суд послався на свої попередні рішення у справах *Racke v Hauptzollamt Mainz* (1979) та *Hauptzollamt Landau* (1979), в яких ним неодноразово підкреслювалася важливість принципів правової визначеності і законних очікувань, а також вказав, що «принцип правової визначеності покликаний запобігати випадкам набрання чинності положеннями законодавства Співтовариства до моменту їх публікації і що така можливість є винятковою, коли це обумовлено цілями відповідного законодавства та у випадку, якщо законні очікування тих, на кого воно поширюється, належним чином забезпечені» [25, п. 10].

Принцип правової визначеності для обґрунтування своїх рішень використовує і Європейський суд з прав людини, прецеденти якого можна вважати частиною європейського права. Як відомо, європейське право крім норм, які регулюють суспільні відносини, що складаються в ході інтеграційних процесів у рамках Європейських Співтовариств і заснованого на них Євросоюзу, включає також принципи та норми європейської системи захисту прав людини. Підвалини цієї системи були закладені Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (далі – Конвенція). Захист Конвенції забезпечується Європейським судом з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини дозволяє виділити три групи вимог, які включає принцип правової визначеності, а саме: вимоги до визначеності законодавства, вимоги до визначеності повноважень та вимоги до визначеності судових рішень.

Наведемо приклади рішень Європейського суду з прав людини, в яких формулюються вимоги правової визначеності. Так, у справі «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства» (рішення від 25 листопада 1999 р.) Суд вказав, що однією з вимог, яка випливає зі словосполучення «встановлений законом», є передбачуваність. Норму не можна вважати «законом», якщо вона не сформульована достатньо чітко, що дає особі можливість керуватися цією нормою у своїх діях. З іншого боку, хоча визначеність у законі надзвичайно бажана, забезпечення її може призвести до надмірної ригідності, тоді як закон ніколи не повинен відставати від обставин, що змінюються. Ступінь чіткості, яку мають забезпечувати формулювання національних законів і яка в жодному випадку не може охопити всі непередбачувані обставини, значною мірою залежить від змісту певного документа, сфери, на яку поширюється закон, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований (п. 31). Особливістю цієї справи є те, що вона стосується допущеного втручання у свободу вираження поглядів не у вигляді «санкції» або покарання за певну поведінку, а у вигляді розпорядження – про те, щоб заявники не порушували громадського спокою чи не допускали поведінки *contra bonos mores* у майбутньому. Поведінка *contra bonos mores* визначена у британському законодавстві як дії, які, «на думку більшості сучасних співвітчизників, є скоріше поганими, ніж добрими». Розпорядження про недопущення такої поведінки викладено досить нечітко і загальними словами; словосполучення «добре поводитися» особливо неточне і для особи, на яку покладалося зобов'язання, не було достатнім керівництвом щодо того, які дії становитимуть порушення цього розпорядження. На цій підставі Суд приймає рішення про те, що було допущено порушення ст. 10 Конвенції.

Питання зворотної дії нормативно-правових актів у часі регулюється ст. 7 Конвенції. Щодо захисту прав особи від незаконного кримінального переслідування Суд формулює певні вимоги правової визначеності. У справі «Пухк проти Естонії» (рішення від 10 лютого 2004 р.) ст. 7 Конвенції не обмежується заборонаю ретроспективного застосування кримінального

законодавства на шкоду обвинуваченому; вона також втілює загалом принцип, що тільки закон може визначити кримінальне правопорушення та встановити покарання (*nullum crime nulla poena sine lege*), а також принцип, за яким кримінальне право не повинно надмірно тлумачитися на шкоду обвинуваченому. З цих принципів випливає, що правопорушення має бути чітко встановлено в законі. Ця вимога дотримується, якщо особа може дізнатися на основі формулювання відповідного положення та, у разі потреби, за допомогою його судового тлумачення, які дії чи бездіяльність є підставою для кримінальної відповідальності [5, с. 51-52].

Європейський суд з прав людини неодноразово звертав увагу і на недосконалість чинного законодавства України і необхідність дотримуватися принципу правової визначеності. Так, у рішенні від 6 листопада 2008 р. у справі «Єлоєв проти України» зазначено таке: «Суд вважає, що відсутність чітко сформульованих положень, які б визначали, чи можливо належним чином продовжити (якщо так, то за яких умов) застосування на стадії судового слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обраного на визначений період на стадії досудового слідства, не відповідає критерію «передбачуваності закону» для цілей п. 1 ст. 5 Конвенції Суд також нагадує, що практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою прогалиною і яка зумовлює тримання особи під вартою протягом необмеженого і непередбачуваного строку за обставин, коли таке тримання не передбачається ні конкретним положенням законодавства, ні будь-яким судовим рішенням, сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією і який становить один з основних елементів верховенства права» (п. 53).

У рішенні від 18 грудня 2008 р. у справі «Новік проти України» Європейський суд з прав людини зазначив, що «коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» у розумінні п. 1 ст. 5 Конвенції означає, що коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко

сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля» (п. 19).

У вітчизняній правовій доктрині поняття правової визначеності найчастіше розкривається в контексті принципу верховенства права [6], а вимоги, що випливають з принципу правової визначеності, здебільшого адресуються нормативно-правовим актам. На думку С. Погребняка, принцип правової визначеності покликаний гарантувати ефективну дію принципу верховенства права [9, с. 38]. Він виявляє себе не тільки на етапі правотворчості, а й на етапі правозастосування. Тому пропонується виокремлювати дві групи вимог, які походять з цього принципу: вимоги до нормативно-правових актів і вимоги до їх застосування. Вимоги до нормативно-правових актів можуть бути розподілені на змістовні і процедурні [9, с. 181–192]. Змістовні вимоги потребують, щоб нормативно-правові акти були зрозумілими (доступними), несуперечливими і пропонували повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалин. Враховуючи те, що будь-який правовий припис виражається за допомогою мовних засобів, зокрема за допомогою термінів як основних мовних одиниць, А. Хворостянкіна підкреслює, що ці терміни мають бути зрозумілими для всіх осіб. Крім того, для ефективної реалізації особою своїх прав та виконання обов'язків важливою є можливість передбачення нею правових наслідків своїх дій. Цьому сприяє однозначне та відносно стійке значення понять, які використовуються в законодавстві, що також може бути досягнуто за допомогою правових дефініцій [23]. Стосовно норм, які визначають компетенцію державних органів, діють додаткові вимоги заборони широких дискреційних повноважень. Процедурні вимоги включають: обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів, заборону їх зворотної сили, розумну стабільність права, послідовність правотворчості, надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону. У правозастосуванні принцип правової визначеності вимагає, щоб нормативно-правові акти виконувалися; існувала практика уточнення (конкретизації) змісту

нормативно-правових актів; практикувалося одноманітне застосування закону; рішення судів щодо застосування закону були остаточними і обов'язковими [10, с. 45–53].

Принцип правової визначеності безпосередньо не закріплений у національному законодавстві, але його значущість для результативного правового регулювання підтверджується практикою Конституційного Суду України. Власне бачення правової визначеності Конституційний Суд України сформулював у Рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками, в якому зазначається, що «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (абзац другий підпункту 5.4 п. 5 мотивувальної частини) [14]. Цим Конституційний Суд України наголосив, що невизначеність, нечіткість правової норми призводить до її неоднакового розуміння та тлумачення, що в практичній площині призводить до різного застосування. Така неврегульованість чи відсутність визначеності в діяльності органів державної влади щодо особи, зокрема забезпечення, додержання чи реалізації прав і свобод людини і громадянина, може мати негативні наслідки і призвести до сваволі. Визначеність правового регулювання має на меті запобігти будь-якому її прояву щодо особи [1, с. 86].

Позицію Конституційного Суду України поділяє Венеціанська Комісія, яка у своїй Доповіді відзначила, що верховенству права суперечив би такий стан, за якого юридична свобода розсуду виконавчої влади надавалася б необмежено. Отже, в законі має бути визначена сфера будь-яких форм розсуду і те, як така свобода повинна здійснюватися, причому це має бути достатньо ясным, щоб окрема особа була належним чином захищена від сваволі (п. 45) [7].

У Рішенні від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 Конституційний Суд України звернув увагу на правову визначеність як елемент верховенства права: «Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у

якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки» (абзац третій підпункту 3.1 п. 3 мотивувальної частини) [15]. Цим Конституційний Суд України наголосив, що правовій визначеності відповідатиме встановлення обмежень основних прав людини і громадянина лише за умови забезпечення зрозумілих і передбачуваних для особи наслідків застосування правових норм.

Конституційний Суд України застосовує правову визначеність також у справах, що стосуються повноважень органів державної влади. У Рішенні від 1 квітня 2008 р. № 4-рп/2008 у справі про Регламент Верховної Ради України Конституційний Суд України послався на те, що «поділ державної влади є структурною диференціацією трьох рівнозначних основних функцій держави: законодавчої, виконавчої, судової. Він відображає функціональну визначеність кожного з державних органів, передбачає не тільки розмежування їх повноважень, а й їх взаємодію, систему взаємних стримувань та противаг, які мають на меті забезпечення їх співробітництва як єдиної державної влади. Неухильне додержання органами законодавчої, виконавчої та судової влади Конституції та законів України забезпечує реалізацію принципу поділу влади і є запорукою їх єдності, важливою передумовою стабільності, підтримання громадського миру і злагоди в державі» (абзаци другий, четвертий підпункту 4.1 п. 4 мотивувальної частини) [16]. Цими правовими позиціями Конституційний Суд України підтвердив зв'язок принципу поділу влади та принципу правової визначеності, який полягає у визначеності органів законодавчої, виконавчої і судової влади, розмежуванні їх повноважень та взаємодії цих органів, що сприяє стабільності, підтриманню громадського миру, безпеки і злагоди в державі.

У Рішенні від 11 березня 2010 р. № 8-рп/20101 Конституційний Суд України зазначив, що наявність двох касаційних інстанцій для перевірки

рішень спеціалізованих судів не відповідає засадам правової визначеності (абзац третій підпункту 3.4 п. 3 мотивувальної частини) [17]. Правова визначеність є універсальним правовим началом, дія якого поширюється на такі важливі сфери правовідносини між державою і особою, як реалізація та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, встановлення юридичної відповідальності, підстав та порядку притягнення до неї, недопустимість дій та бездіяльності, спрямованих на безпідставне обмеження прав і свобод людини, встановлення пропорційності застосованих до особи обмежень, здійснення повноважень органами державної влади у межах, визначених Конституцією і законами України.

Отже, проведене дослідження свідчить про те, що принцип правової визначеності є одним з основних принципів європейського права і часто використовується у практиці Суду ЄС та Європейського суду з прав людини. У статусі загального принципу права він має сприйматися і національною правовою системою. Дотримання вимог принципу правової визначеності наблизить українське законодавство до європейських правових стандартів, сприятиме вдосконаленню механізмів правотворчості й правореалізації, слугуватиме додатковою гарантією захищеності людини від свавілля державної влади.

Список літератури:

1. *Гультай М.* Правова визначеність у рішеннях Конституційного Суду України / М. Гультай, І. Кияниця // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 5. – С. 83–93.
2. *Кернз В.* Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз ; [пер. з англ.]. – К. : Знання КОО, 2002. – С. 104–110.
3. *Магрело М.* Концепт «законних очікувань» і принцип юридичної визначеності: причинно-наслідковий чи симбіотичний зв'язок? / М. Магрело // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 3. – С. 127–135.
4. *Матвєєва Ю. І.* Принцип правової визначеності як один із аспектів верховенства права / Ю. І. Матвєєва // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. ст. – К., 2010. – С. 153.
5. *Матвєєва Ю. І.* Правова визначеність та суддівське правотворення / Ю. І. Матвєєва // Наук. записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – Т. 103: Юридичні науки. – С. 50–53.
6. Науково-практична конференція «Верховенство права в українській правничій освіті», 9-10 жовтня 2008 р. // Роздаткові матеріали. Проект програми навчальної дисципліни «Верховенство права» для студентів рівня спеціаліста та магістра. Тема 5: Основні вимоги принципу верховенства права та їх реалізація в юридичній діяльності.

7. О верховенстве права [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL'AD\(2011\)003rev'rus.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL'AD(2011)003rev'rus.pdf).
8. *Опришко В. Ф.* Право Європейського Союзу. Загальна частина: [підруч.] / В. Ф. Опришко, А. В. Омельченко, А. С. Фастовець. – К. : КНЕУ, 2002. – 458 с.
9. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 238 с.
10. *Погребняк С. П.* Вимоги до нормативно-правових актів, які впливають з принципу правової визначеності / С. П. Погребняк. // Вісник АПНУ. – 2005. – № 3 (42). – С. 42–53.
11. Право Європейського Союзу : підруч. / за ред. В. І. Муравйова. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
12. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / за ред. Р. А. Петрова. – К. : Істина, 2011. – 376 с.
13. *Приймак А. М.* Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти / А. М. Приймак // Наук. записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – Т. 103: Юридичні науки. – С. 53–55.
14. Рішення у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 19.
15. Рішення у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України Закону України «Про міліцію» // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 11–17.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 2. – С. 17.
17. Рішення у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 3. – С. 12.
18. *Стрельцова О. В.* Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу / О. В. Стрельцова // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 3. – С. 265–269.
19. *Татам А.* Право Європейського Союзу / А. Татам ; [пер. з англ.]. – К. : Абрис, 1998. – 424 с.
20. Теорія держави і права : посіб. для підготовки до державних іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г. О. Христова ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 2-ге вид., доповн. і змінене. – Х. : Право, 2013. – 208 с.
21. *Хайек Ф. А. фон.* Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. А. фон Хайек ; пер. с англ. – М. : ИРИСЭН. – 2006. – 644 с.
22. *Хартли Т. К.* Основы права Европейского Сообщества / Т. К. Хартли ; пер. с англ. – М. : Закон и право ; ЮНИТИ, 1998. – 703 с.
23. *Хворостянкін А. В.* Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. [Електрон. ресурс] / А. В. Хворостянкін. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/6669>.
24. *Цесар І.* Принцип правової визначеності у діяльності органів державної влади / І. Цесар // Юридична Україна. – 2011. – № 1. – С. 41–47.
25. Amministrazione delle Finanze dello Stato v Salumi, Judgment of 12.11.1981 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61980CJ0212:EN:PDF>.

26. *Barack-Erez Daphne*. The doctrine of legitimate expectations and the distinction between thereliance and expectation interests [Електрон. ресурс] / Daphne Barack-Erez // *European Public Law*, Vol. 11 (4), 2005. – Режим доступу : <http://www.tau.ac.il/law/barakerez/articals/legitimate.pdf>.

27. *Brugger W*. Concretization of Law and Statutory Interpretation / W. Brugger // *Tulane European and Civil Law Forum*. – 1996. – 11. – P. 211-212. Цит. за: *Шевчук С*. Судова правотворчість. Світовий досвід та перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – С. 322-323.

28. *Luk B. Tremblay*. The Rule of Law, Justice, and Interpretation / Luk B. Tremblay. – Montreal [e.a.] : Mc-Gill-Queen's University Press, 1997. – Цит. за: *Головатий С*. Верховенство права. Книга друга. Від доктрини – до принципу / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – С. 759.

29. *Reynolds Paul*. Legitimate Expectations and the Protection of Trust in Public Officials / Paul Reynolds // *Public Law*. – Vol. 2011. – P. 330–352.

***Богачева Л. Л.* Принцип правовой определенности в европейском и национальном праве (содержательная характеристика).**

Проведен сравнительно-правовой анализ понятия и содержания принципа правовой определенности, исследованы особенности и сфера его использования в практике Европейского Суда по правам человека и Конституционного Суда Украины.

Ключевые слова: принцип права, верховенство права, правовая определенность, законные ожидания, Европейский суд по правам человека, Конституционный Суд Украины.

***Bogacheva L. L.* The principle of legal certainty in european and national law (meaningful response).**

A comparative legal analysis of the concept and content of the principle of legal certainty, examined the features and the scope of its use in the practice of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine.

Key words: the principle of law, the rule of law, legal certainty, legitimate expectations, the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine.